

Володимир ЄРШОВ

Житомирський державний педагогічний
університет імені Івана Франка

ТАКСОНОМІЧНА ПАРАДИГМА ЩОДЕННИКА ДОБИ РОМАНТИЗМУ

У статті висвітлені жанрові особливості щоденника як складової правобережної мемуаристичної таксономії українсько-польського пограниччя доби романтизму за просторовим принципом генологічної домінанти: оксидентський, орієнтальний, сибірський щоденник, щоденник подорожі рідним краєм, а також щоденникові записки, замітки, нотатки, записна книжка (raptularz, notatnik).

Ключові слова: мемуаристика, щоденникові жанри, Правобережжя, таксономія, романтизм.

The article outlines the genre peculiarities of blog (diary) features as a component of memoirs taxonomy during the edge of romantic period in Ukraine and Poland. Structured according genological dominant space principle: Oksydent, Oriental, Siberian diary, native land trip diary, and the diary notes, sketchers, notebooks (raptularz, notatnik).

Key words: memoirs, diary genre, the Right Bank (Pravoberezhzhia), taxonomy, romanticism, Romantic period.

Artykuł przedstawia analizę specyfiki gatunkowej pamiętnika jako części składowej prawobrzeżnej taksonomii memuarystycznej literatury pogranicza polsko-ukraińskiego epoki romantyzmu według zasady przestrzennej dominaty genologicznej: okcydentalny, orientalny, syberyjski, pamiętnik z podróży po kraju ojczystym, a także listki, zapiski, notatki, raptularz, notatnik.

Słowa kluczowe: memuarystyka, gatunki pamiętnikarskie, Ukraina Prawobrzeżna (Prawobrzeże), taksonomia, romantyzm.

Мемуаристична література українсько-польського пограниччя доби романтизму є досить потужною генологічною макросистемою, яка важко піддається структуруванню відповідно до загальноприйнятих таксономій, не викликаючи суперечностей чи певних застережень. Систематизація ускладнюється також прямою її залежністю від жанровизначального критерію, що може бути взятий як ознака до визначення жанрів, серед яких, наприклад, стильова, наративна, риторична домінанти або соціально-політичний, гендерний, цеховий підходи тощо. Особливу групу складає таксономія, що утворюється за просторовим критерієм і дає можливість говорити про регіонально виокремлені жанрові модифікації. Серед таких визначимо Правобережжя як аксіологічний простір польськомовної мемуаристики доби романтизму.

Базовим жанром мемуаристики як генологічного виду таксономії українсько-польського пограниччя є жанр мемуарів, піджанрова структура якого складається з власне мемуарів, спогадів, подорожей, щоденників з усім репертуаром модифікаційних та асиміляційних різновидів. Щоб уникнути можливої дискусії щодо використання жанрологічної парадигми, яка не є об'єктом цього дослідження, користуємось у роботі напрацюваннями попередників, що знайшло узагальнення в монографії Т. В. Бовсунівської за принципом масштабування: рід → вид → жанр → піджанр → його модифікація → асиміляція жанру [2; 14].

Порівняно із загальнолітературною європейською мемуаристичною таксономією доби, правобережна мемуаристика є складовою як власне польської, так і до певної міри української мемуаристики. Проте якщо розглядати її в контексті українсько-польського пограниччя, то варто однозначно виокремити її самодостатнє, субстанціональне значення як окремого генологічного явища, що в синхронії вирівнює літературний процес краю з іншими національними літературами. Підтвердження такого уявлення вбачаємо в розгалуженій системі мемуаристичних жанрів, у тому числі й у піджанрі щоденника, який був досить поширеним у добу романтизму на Правобережній Україні. Особливо наголосимо, що такі жанри, як мемуари та спогади, в добу романтизму, як і в наступні роки, в певних ситуаціях мали тавтологічну семантику й часто виступали як синонім до термінів *спогади* або *щоденник* [6; 27]. Звернімо увагу на те, що жанр щоденника, який, перебуваючи на порубіжжі мемуарів та подорожі, містив риси як одного, так і іншого «родича», в добу романтизму лише проходить період свого становлення та набуває характерних поетичних відмінностей.

Перші ознаки жанру щоденника у польській літературі, очевидно, можна вбачати у сеймових діаріушах (*dyjaryjusz*) «*Dyjaryjusz sejmowe r. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*», Адама Нарушевича «*Dyjaryjusz podróży jego Królewskiej Mości na Sejm Grodzieński*», інших, які містили хронологічно розміщені події політичного, господарського та приватного життя. Одночасно з діаріушами став поширюватися жанр подорожнього щоденника – *itinerarium* Яна Замойського: «*Itinerarium Jana Zamoyskiego: w okresie wojen moskiewskich (1579–1582)*», Єжи Радзивіла «*Kelione i Italija: 1575 metu dienoraštis. Itinerarium d. Georgii Radivii in Nomine Domini anno 1575*», Стефана Баторія «*Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Pskó*», які, до речі, містять периферійні відомості про Правобережжя. Однак особливе місце у цьому ряду займає «*Табірний щоденник*» Януша Радзивіла, де є розгорнута хронологічна розповідь про події на Волині, Київщині та Поділлі в

XVII столітті. «Старосвітськими сухими щоденниками подорожі» – називав подібні твори Ю. І. Крашевський [5; 9].

Кардинально змінила змістовність щоденника як жанру «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768) Лоуренса Стерна. Ця хронологічно побудована подорож уплинула на формування поетики жанру, що виявилось у двох тенденціях: як хронологічне фіксування подій та нотування під час пересування у просторі, що є своєрідним гібридом між подорожжю та щоденником. Очевидно, не випадково, що в національних літературах спочатку виникають жанри «travel diary» – в англійському, «journal de voyage» – у французькому, «Reisetagebuch» – у німецькому та «путевой дневник» – у російському літературознавстві.

На Правобережжі відбулись регіональні варіації розвитку романтичної уяви, що відобразились на розвитку мемуаристичних жанрів. Процес мав кілька головних векторів, серед яких – звертання до отчої землі, для якої, на відміну від класицизму, «класичним» простором був римський чи грецький; хронометраж власної містечкової історії; стирання розриву між особистісним і публічним – були чи не найголовнішими. Першими, звичайно, увібрали ці тенденції мемуари та подорожі. Проблемніше складалися процеси у становленні жанру щоденника. Саме тому на початковому етапі ведення щоденника відбувалося з використанням випробуваної поетики патерних жанрів, особливості яких устоялись в астрономічному хронометражі події, що згодом стало головною прикметою щоденника, а нарація здійснювалась за принципами подорожі та мемуарів.

Таксономічна парадигма щоденника, як мемуаристичного жанру, мала у добу романтизму на Правобережжі розгалужену та складну піджанрову організацію, що важко локалізується через амбівалентний характер між жанрами подорожі та щоденника. Під щоденником розуміємо ансамбль повсякденних записок, які, як правило, розміщені в хронологічній послідовності для мемуаризації в пам'яті подій і часу. Генологічна ідея щоденника – зберігання приватної особистісної інформації автора та про автора. Час між подією та її першою рефлексією у щоденнику, у порівнянні з мемуарами, є мінімальним. Нотування ведеться, як правило, одразу після завершення події. У мемуаристичному щоденнику може бути відсутня завершеність дії, що здатна обривати нарацію на «відкритій ноті», тобто залишати її без подальшого розвитку або логічної розв'язки. Поетичною особливістю щоденника є те, що час дії не має історичної ретроспективи.

Правобережний щоденник був «молодим» жанром мемуаристичної таксономії, жанрові особливості якого тільки почали формуватись.

Тому в першій половині XIX століття – це політематичний текст, особливість якого полягала в тому, що він не мав канонічної або остаточно визначеної форми, що устоялась і слугувала б прикладом для наслідування. Щоденнику була притаманна одна тематична ідея, як, наприклад, нотування подій під час пересування від Кременця до Березова в «Спогадах з подорожі до Сибіру і перебування в Березові» Є. Фелінської або хронометраж подорожі з села Грудек до міста Одеси, як у «Спогадах Одеси, Єдісану та Буджаку. Щоденник поїздки з 22 червня по 11 вересня 1843 року» Ю. І. Крашевського. Ці твори мають поліжанрову семантику, яка включає жанрові особливості як мемуарів та подорожі, так і власне щоденника, що в підсумку розмиватиме жанрові кордони текстів, надаючи їм синкретичного характеру.

Серед розмаїття щоденникової таксономії Правобережжя за просторовою орієнтацією тексту можна виокремити систему піджанру подорожніх щоденників, серед яких модифікація оксидентного щоденника – щоденника, що вівся під час пересування європейським простором, змістовність якого ілюструють насправді безмежний репертуар щоденникових подорожей, листування, нотаток, серед яких Кароля Сенкевича «*Dziennik podróży po Anglii. 1820–1821*» (1953), Владзімежа Будзинського «*Niemcy*» (1856), перші два томи тритомних листів-щоденників Тадеуша Падалиці (З. Л. Фіша) «*Listy z podróży*» (1859) та багато інших. Оксидентський подорожній щоденник, який у європейській традиції має ще назву як «*grand tour*» [3; 2], не був завоюванням власне польської романтичної літератури і виник не без впливів творів Л. Стерна, Ф. Гельдерліна, О. Голдсмита, Й.-В. Гете тощо. Особливість правобережних подорожніх щоденників подорожування Європою полягає не стільки в нотуванні історичних подій, скільки – власних вражень. Щоденниковий хронометраж – це стилістичний прийом, який, на думку автора, мав сприяти підвищенню правдивості нарації, з одного боку, а з іншого, – мемуаризації перш за все вражень, тобто був своєрідною ілюстрацією слів Фауста «Мить, зупинися, Ти прекрасна!» (Й.-В. Гете «Фауст», ч. 1, сцена 4, 1808). Часто такі щоденники нагадували путівники-довідники для майбутнього мандрівника, тому хронометраж часопростору в них сприймався як розрахунок необхідного часу для очікуваної подорожі.

Серед модифікацій подорожнього щоденника виокремлюється орієнтальний щоденник, що репрезентує мемуаризовані твори Ігнаци Головінського «*Pielgrzymka do Ziemi Świętej*» (1842), Юліана Клачка «*Notatki z podróży*» (1871), третій том листів-щоденників Тадеуша Падалиці (З. Л. Фіша) «*Listy z podróży*» (1859), затребуваність яких

виникла завдяки творам Монтеск'є, О. Голдсміта, Ф. Р. де Шатобріана. Поряд з традиційним для європейської літератури сходом (Палестина, Єгипет, Індія, Китай та ін.) у правобережній з'являється своя оригінальна просторова орієнтація – Таврія, що дозволяє виокремити піджанрову асиміляцію – кримський щоденник, який репрезентують твори Кароля Качковського «*Dziennik podróży do Krymu odbytey w roku 1825*» (1829), Е. Хоєцького «*Wspomnienia podróży po Krymie*» (1845), частково Г. Олізара «*Pamiętniki*» (1892).

Оригінальним завоюванням правобережної географічної таксономії стала модифікація щоденник *подорожі рідним краєм*, або, за термінологією Ю. І. Крашевського, – «власним краєм» [5; с. 9, 10 та ін.], перші жанрові прикмети якого вбачаємо у творі Адама Нарушевича «*Dziennik Podróży Króla Jegomości Stanisława Augusta Na Ukrainę i do innych Ziem Koronnych Roku 1787. dnia 23. Lutego Rozpoczętey, a Dnia 22. Lipca Zakończoney*» (1788). Різновид ілюструє трилогія Ю. І. Крашевського «*Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*» (1840), «*Obrazy z życia i podróży*» (1842) та «*Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*» (1845), а також «*Z dziennika starego dziada*» (1879) та «*Pamiętniki*» (1827 – 1887), перших розділах «*Dziennik podróży do Krymu odbytey w roku 1825*» (1829) Кароля Качковського, Александра Грози «*Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851*» (1857), Антонія Павши «*Dziennik*» (1882). Поява щоденника подорожі рідним краєм була зумовлена викликами часу, коли в правобережного мешканця виникла потреба пізнати свій регіон, який до цього часу власне для нього був у прямому значенні *terra incognita*. Відзначимо, що тоді пересування навіть у рідному краї було небезпечним, неналагодженим, не мало зручностей і пересічному правобережцю була малозрозумілою необхідність чи користь пересування рідним краєм задля вражень. Тому не випадково щоденники подорожі містять паралітературні відомості з метеорології, статистики, історії, етнографії тощо рідного краю й мають, так би мовити, ужитково-практичну цінність.

На винятковість рецесій власного регіонального простору подорожніх щоденників вказував Ю. І. Крашевський: «Подорожування Швейцарією, досить відомою й гостинною країною туристів, Англією, також досконало зображеною під різними поглядами, над Рейном, який тисячократно описаний та змальований, іншими краями, менш прекрасними та цікавими, має виняткові підстави радувати нас у своїх щоденниках подорожей; у вустах подорожуючого власним краєм ледве вгадується посмішка про безмежність предметів для відкриття, що потрапляють у поле зору. А чи завжди так має бути? О, ні! Вибачте, що

вдруге починаю описувати Вам власний край (першими були «Спогади Волині, Полісся та Литви» – В. Є.), не уникаю подробиць і особливостей, які, на нашу думку, слугуватимуть цілісному образу, становлячи його кінцеву частку» [5; 10].

Головною особливістю правобережного щоденника була перш за все орієнтація на правобережного читача. Рефлексії автора містили відомості про життя регіону, відомих мешканців, результати аналізу подій і оригінальних випадків. Однією з форм втілення таких завдань у щоденнику подорожі рідним краєм було зниження патетики, відсутність риторичного піднесення, що, у свою чергу, спрощувало стиль нарації від монументально високого до побутово-сьогоденного. У тексті відбувались протиставлення сенсуальних рецепцій оксидентного або орієнтального щоденника повсякденним, побутовим регіональним, що мали генетичний зв'язок з літописами, хроніками та іншими історично-документальними жанрами. Це, у свою чергу, призвело до того, що виникла проблема, яку П. Білоус назвав конфліктом висловлювання [1; 35]. Підсвідомо щоденник подорожі рідним краєм прагнув монументальності свого повідомлення, однак сучасний автору час уже не міг надати вражень для подібних рецепції. Тому профанна подія часто сакралізувалась у глобальну, як, наприклад, опис Ю. І. Крашевського звичайного слимака, який несе свою хатку то довго-довго витягуючись, то ховаючись у шкаралупу [4; 313].

Щоденникову таксономію Правобережжя за просторовою орієнтацією тексту доповнює модифікація так званих сибірських щоденників, серед яких Єви Фелінської «*Wspomnienia z podróży do Syberji i pobytu w Berezowie*» (1850), Агатона Гіллера «*Podróż więźnia etapami do Syberyi w roku 1854*» (1866), а також А. Павши «*Dziennik*» (1882). Сибірські щоденники за генологічною структурою тексту мають риси робінзонадного сюжету, з характерною ізоляцією людини в замкнутому просторі, який не можна подолати за власним бажанням. Хронометраж подій ведеться підкреслено побутовим стилем внутрішнього світу, що контрастує з екстремальним зовнішнім. Основний акцент зосереджено на мемуаризації внутрішніх переживань, туги за родиною та рідним краєм, описах зовнішнього незнайомого оточення – природи, людей, які, крім усього іншого, мають пізнавально-науковий характер.

Щоденник у добу романтизму завжди був орієнтований на записи під час пересування в часопросторі. Вододілом між композиційно завершеними подіями була астрономічна доба, що виокремлювала одну подію від іншої. У подорожньому щоденнику треба вбачати його контамінаційну сутність, яка містить, крім геному жанру щоденника,

ще й ознаки подорожі, пригодницького роману, літопису, хроніки, листа, записки, що в підсумку вимагає документально-фактологічної завершеності. Особливістю подорожнього щоденника доби романтизму є також те, що нарація в ньому більш художня, ніж інформаційно-репортерська, одним словом, стиль вираження домінував над об'єктом зображення.

Наступну піджанрову таксономію щоденника репрезентують твори за функціональною призначеністю, що початково мали допоміжну, уточнюючу функцію звичайного фіксатора та хронікера часу, як попередній матеріал до мемуаристичних текстів, серед яких виокремлюються записки, замітки та нотатки до мемуарів або спогадів: Кароль Ружицький «*Uwagi nad wyprawą generała Dwernickiego na Ruś*» (1837), Северин Гощинський «*Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętników, 1801 – 1842*» (1924), Євстахій Янушкевич «*Notatki ze wspomnień z życia Mickiewicza*» (1859), Юліан Клачко «*Notatki z podróży*» (1871), «*Władysława Daniłowskiego notatki do pamiętników*» (1908), Ян Непомуцен Яновський «*Notatki autobiograficzne: 1803–1853*» (1950), Владислава Бентковський «*Notatki osobiste Władysława Bentkowskiego z roku 1863*» (1916), Юзеф Ігнацій Крашевський «*Adama Polanowskiego dworzanina króla Jegomości Jana III notatki*» (1951), а також записна книжка з модифікаційними варіантами *raptularz*, *notatnik*: Юліуш Словацький «*Raptularz 1843–1849*»; Юзеф Ігнацій Крашевський «*Raptularz pana Mateusza Jasienieckiego: z oryginału przepisany mutatis mutandis*» (1881); Міхал Рудзький «*Notatnik wołyński. Schodzenie w dół*» (2006). Як закінчений варіант функціональних записок, заміток та нотаток є піджанр щоденникова пам'ятка: Генріх Жевуський «*Pamiętki J Pana Seweryna Soplicy cześnika parnawskiego*» (1839) та «*Pamiętki starego szlachcica litewskiego*» (1844), Євстахій Івановський (*Helenijusz Eu.*) «*Kilka rysów i pamiętek*» (1860) та «*Pamiętki polskie z różnych czasów*» (1882), Тадеуш Єжи Стецький «*Z boru i stepu. Obrazy i pamiętki*» (1898). Серед щоденникових жанрів виокремлюються в особливий піджанр родинні та суспільно значущі щоденникові записки-хроніки, що на Правобережжі беруть свій початок від «невеликої» хроніки Йоахіма Єрліча «*Latopisiec albo Kroniczka*» (1620) та знаходять розвиток у Каєтана Крашевського «*Silva rerum. Kronika domowa. Wspomnienia i zapiski dzienne z lat 1830–1881*» (2000); Зигмунда Старорипінського «*Kronika podolska. Dokumenty Organizacji Narodowej 1862–1863*» (1997), Анджея Олізара «*Kronika rodziny Olizarów Wołczkiewiczów*» (1959), які становлять симбіоз довершеного щоденника й мемуарів.

Запропонована щоденникова таксономія, враховуючи можливі казуальні варіативи піджанрових утворень мемуаристики в цілому, в добу романтизму не може бути повною. Її становлення було залежним

від розвитку жанрів власне мемуарів, спогадів та подорожі. Щоденник доби романтизму – складно структурований текст, що ілюструє лише одну із фаз його розвитку. Серед головних і непохитних прикмет жанру є нарація від першої особи. Це було породжено особливістю романтичного мемуаристичного стилю мислення, яка, з одного боку, є об'єктивним виявом наявної суб'єктивної нарації, з другого, – об'єктивним прагненням її об'єктивності. Прагнення приховати особистісну емоційно-психологічну субстанцію було пов'язане з сакральним ставленням до правдивості, як поетичної властивості мемуаристичного тексту доби. Головним виміром цінності тексту стала його автентичність до фактів, що мали контрастувати з вигадкою чи художніми рефлексіями. Тому роль нарації від першої особи мала бінарний характер. Априорі вона була і є суб'єктивною, але наратор, перетворюючись на свідка та очевидця, прагнув у щоденнику відчужено фіксувати події в рухливому часопросторі. Діахронічний характер ретроспективної нарації мемуариста був відмінним від синхронічної автора щоденника. Однак і в першому, і в другому випадку текст об'єктивно був не застрахований від авторських аберацій. Тільки в першому випадку вона більш унаочнена через велику часову розірваність між подією та її рецепцією в мемуарах, а в другому – вона зазнавала відбору та синтезу серед багатьох інших, і часто через маленький час розриву між подією та її майбутньою історичною вартістю автор щоденника виокремлював вторинну і не позначав значиму подію серед множини, на перший погляд, одноманітних явищ.

Особливістю композиції щоденника в добу романтизму був поділ на події не за проблемно-тематичним композиційним компонентом, як в епічних жанрах (пролог, розділи, частини, епілог), роль яких губиться в щоденниках, а за «астрономічним» – на добу або навіть години, коли автор щоденника формально виступає заручником події. Іншими словами, автор штучно створює ситуацію, імітуючи відсторонення від тексту і виконуючи роботу хронікера, що номінує події та «механічно» вносить відомості про них до тексту щоденника. У свою чергу, це вело до певного спрощення нарації, яка не «вимагала» майстерності автора, пошуку естетичного контакту з реципієнтом, нарешті, вишуканості суб'єктивно-оціночних елементів авторського стилю, що, у свою чергу, мало підвищувати довіру до тексту та його «абсолютної правдивості». У цьому контексті особливого значення у щоденникових піджанрах набуває рух, змінюваність подій-картинок та їх розміщення. Кожен закінчений відрізок тексту має містити нову інформацію, нову зміну картинки, іншими словами симультанність.

Щоденниковий стиль вимагав лапідарності, яка виявлялася в загостренні уваги на найголовніших особливостях події, коли образність поступалася номінації та меті відтворення в щоденниковому тексті. Відмінної якості та підвищеної значущості набуває слово, яке має тепер нести не стільки естетичне навантаження, скільки інформативне. Тобто, предметний світ: природа, світло й темрява, звук і тиша, колір і запах, форма й рух – займатимуть у композиції тексту другорядне значення. Містким стає зображення щоденникового персонажа, зокрема його портрета, костюма, оголеності тіла, дефектів, недугів, поведінки, жестів, етикету. Однак гіперболічного значення набуває занотоване висловлювання, яке наближається до мотто, з ознаками прагнення до універсальності, виокремлення його особливого місця й ролі у часопросторі.

Література

1. Білоус П. Давньоукраїнська література і фольклор: проблема художнього коду // Слово і час. – 2002. – № 12. – С. 32 – 38.
2. Бовсунівська Т. В. Основи теорії літературних жанрів: Монографія. – [К.]: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 520 с.
3. Kamionka-Straszkowa J. «Grand tour» Józefa Ignacego Kraszewskiego. Tematyka i poetyka «Kartek z podróży» 1858 – 1864 // Kraszewski – pisarz współczesny / Pod red. E. Ihnatowicz. – Warszawa: Dom wydawniczy «Elipsa», 1996. – 236 s. – S. 27 – 38.
4. Kraszewski J. I. Pamiętniki / Oprac. W. Danek. – [Wrocław]: Ossolineum, [2005]. – 484 s.
5. Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września / Przypisami i posłowiem opatrzył P. Hertz. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. – 474 s.
6. Kubis B. Poznawcze i kształzące walory literatury dokumentu osobistego. – Opole: [Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego], 2007. – 321 s.